

Ernst Stern (geboren 1926), theoloog, ethicus en emeritus-predikant in Amsterdam, schreef het boek *Wat zal men doen? Een filosofie van de rechten van de mens*, Olive Press Amsterdam, 2002 (2 dln). Hij is deelnemer aan de Girardkring van het Blaise Pascal Instituut aan de Vrije Universiteit in Amsterdam. Herman Wiersinga (1927), theoloog en emeritus-studentenpredikant, eveneens te Amsterdam en eveneens lid van de Girardkring, leidde de bespreking van Sterns studie in op de bijeenkomst van deze kring op 6 september 2002.

(N.B. Een specifieke referentie aan René Girard op pag.4 van deze bespreking)

Ernst Stern heeft ons verrijkt met dit boek. Een rijk boek, een duur boek en een kostbaar boek. Hij schrijft openhartig over zijn leven en werken: jullie missen een copie van zijn bijlage I achterin deel II, de 'autobiografische aantekeningen' (pp.539-548), waarin hij over zijn jeugd in Amsterdam schrijft, zijn 'uitzonderlijke ouders' (zoals hij ze zelf noemt) beschrijft, de invloed van zijn vrouw Evelien op zijn predikantswerk en die van zijn schoonvader Herman Dooyeweerd, de originele jurist en filosoof aan de Vrije Universiteit (aan wie Ernst zijn idee van een waaier van bestaansaspecten te danken heeft: Dooyeweerd noemde ze modaliteiten of wetskringen), en dan zijn curriculum als hervormd predikant (bepaald niet conflictschuw) in Sas van Gent en bij de Amsterdamse Jeugdraad - ontheven van zijn ambt in 1986 als 'ongewenst predikant' - en daarna medewerker bij de Liga voor de Rechten van de Mens. In '89 begon Ernst met het schrijven van dit boek. Aan inspiratie daarvoor heeft het hem niet ontbroken. Daarvan getuigt niet alleen het aantal schrijvers voor wie de index een aantal regels moet inruimen voor de pagina's waarop ze geciteerd worden - ik noem Hannah Arendt, Dietrich Bonhoeffer, Chomsky, Herman Dooyeweerd, Freud, René Girard (NB 45x), Immanuel Kant, Karl Marx, Dorothee Sölle, Simone Weil en Walter Wink - maar daarvan getuigen ook de velen die Ernst met name in zijn voorwoord bedankt, onder wie uit onze groep Sonja Pos, Jaap Hoogteyling en mij. Gelukkig kon ik als eerste hém bedanken, namelijk in het woord vooraf van mijn proefschrift, van najaar 1970 (!). Overigens wordt het nu tijd om de dankwoorden over en weer af te breken (willen ze niet ongeloofwaardig overkomen) en de kwantitatieve benadering via het aantal citaten (e.d.) te verlaten. Ik ga nu inhoudelijk in op het vuistdikke werk *Wat zal men doen?*

Allereerst noem ik het 'denkraam' (de waaier met de zestien aspecten op pag.6) en het op pag.7 afgedrukte gedicht van Annie M.G.Schmidt. Aan de titel van dit gedicht ontleende Ernst de titel van zijn boek. "Wat zal men doen, nu Spengler toch gelijk heeft/ en trots aller profeten luid vermaan/ dit Avondland met grote nadruk blijk geeft/ te zullen ondergaan?" Annie suggereert in het tweede en derde couplet dat er één mogelijk alternatief is: (asociaal) wegdromen of elke nieuwe leuze in conservatisme de rug toekeren. Volgens mij gaat Ernst nog een derde weg, namelijk hopen dat er toekomst is voor de mens; en deze hoop bouwen op de enig mogelijke grondslag van respect voor de menselijke waardigheid, hun vrijheid, gelijkwaardigheid en onschendbaarheid (vgl.p.17 eerste regel). Je hoopt wat je niet ziet, maar wellicht kunnen kinderen die kijken vanaf onze schouders iets van hun morgenland zien? (zie het laatste couplet Annie Schmidt).

Kennismaking met Sterns boek

De 'Inleiding' (pp.17-42) lijkt een zinnige eerste kennismaking met het totale boek (de 2 delen bevatten 573 pagina's). Ik kan er hooguit iets uit noemen (of citeren), maar ik beperk mij zoveel mogelijk tot deze toegankelijke Inleiding. Om te beginnen vermeld ik enkele passages die mij ontroerden - deze allesomvattende analytische studie is zeker niet ontdaan van de emoties van de auteur en geen wonder dat de emoties van de lezer mee gaan resoneren! Persoonlijk werd ik getroffen door de 'behandeling' van muziek als eerste uiting van menselijk scheppen (pp.155 e.v.); de 'meditaties' over tijd en ruimte (de hoofdstukken XIV en XV; hoe zou Ernst denken over het cadeau dat - in Günter Grass' roman *Die Rättin* - de stokoude grootmoeder in Kasjubië van een Westduitse kleinzoon krijgt, een camera die het nog-niet-gebeurde al opgenomen heeft en per video laat zien?); de inzet van de paragraaf over de eerbiedwaardigheid van het leven (het bericht van een buitenbaarmoederlijke zwangerschap bij een familielid doet Ernst verzuchten: "Zo'n onderweg bevruchte eikel bevat alle informatie die nodig is om een compleet, uniek menselijk wezen te ontwikkelen en kan geen informatie krijgen over de levensgevaarlijke plaats waar ze zich nestelt!"); en tenslotte het prachtige en moedige werk van Alice Miller over de opvoeding (p.532; titel: *Am Anfang war Erziehung*).

Wat voor soort boek (genre) schreef Ernst Stern? Verderop staat dat heel precies geformuleerd: "Het heeft niet de pretentie noch de kwaliteit van een academische studie en voor een schotschrift is het te dik. Het is een poging om ons uit de verlegenheid te redden, een essay dus" (p.89). Niet de ontvouwing van een filosofisch systeem ("De tijd is kort en mijn geest te onrustig voor een filosofisch systeem", p.35), wel een systematische, zo logisch mogelijke ordening van zijn denkbeelden. "Het boek dat ik nu schrijf, is dat niet in de eerste plaats, in de grond van de zaak, een langdurig spel?" Zo de schrijver verderop (p.129). Het gaat immers om een denkraam, niet om een werkelijkheidsstructuur, lezen we in de Inleiding (p.27; "De werkelijkheid is niet logisch"). Het doel van deze 'poging' wordt ook expliciet gemaakt: Stern wil zijn overtuiging dat de mensenrechten voldoende stevige grond bieden om op te bouwen - om een 'menswaardige toekomst' te verzekeren - 'testen', maar het blijft een hypothese (p.17v.).

Onder dit bescheiden-klinkend voorbehoud - een essay - speelt Ernst zijn spel. Dat spelelement komt treffend tot uiting in zijn denkraam (ook wel 'denkkam' genoemd, p.22, vgl.p.33, noot 20) dat hij grafisch weergeeft als een windroos met 16 sectoren. Je ziet ze opgesomd als vakwetenschappen met hun bijbehorende taken (de tweede kolom van werkwoorden) op p.23; en hun criteria (ingetekend in de windroos op p.6) daarna (p.23v.: meervoud, ruimte, tijd, enz.); terwijl nog weer later een kolom verschijnt van gesuggereerde illustraties (pictogrammen? Telraam, lineaal, enz., p.29v.) en een kruiselingse samenhang tussen de criteria 1 en 9, 2 en 10, enz. (p.31). Ik begrijp het gepuzzel (speels en niet speculatief) over wat bij natuur- en wat bij geesteswetenschappen hoort (een Europese twistappel, p.28v.). De rangschikking van de diverse aspecten (gezichtspunten, facetten) geschiedt naar opklimmende complexiteit: het begint met het meest simpele, meest abstracte en het eindigt met het ingewikkeldste, het minst abstracte en

meest concrete (dus: 1 = tellen, 2 = (na)denken; p.22). Het boek volgt overigens de omgekeerde richting, als een terugreis in een dienstregeling: hoofdstuk 1 = nadenken en hoofdstuk 16 = tellen. Je kunt zelf echter (interactief?) ook in de andere richting lezen, achterstevoren, te beginnen bij hoofdstuk 16 (dat heb ik niet uitgeprobeerd!). Wel lijkt me van belang (het is immers een spel?) dat minder of meer complex niet op een waardeoordeel berust, maar op logica (plm. technische waarneming; p.26v.).

De grote greep van de speler blijkt ook uit het feit dat hij aan het eind van de Inleiding de Westeuropese historie overziet vanaf de 4^e eeuw. Het cultuurvirus kon wel eens meegekomen zijn “toen Romeinse keizers een vervalst chistendom als rijksideologie kozen. Wie zou gedacht hebben dat zo’n ideologie het zestien eeuwen kon uithouden en de hele wereld zou ontregelen?” (p.42).

Onverbloemd komt de huidige wereldsituatie aan de orde (Inleiding, par.0.4). Het gevaar dat het Avondland bedreigt heet ‘teveel gedachteloosheid’ (p.22), en dat wordt in de hand gewerkt door een “tweevoudig bijgeloof: ongeschokt geloof in wapens als bescherming en wijdverbreid geloof in de markt als welvaartsbron” (p.19; het als tweede genoemde bijgeloof heet verderop ‘verwinkeling’, bijv. pp.217 en 237). In deze wanhopige situatie kiest Ernst bepaald niet voor de opties van Annie Schmidt (escapisme of conservatisme) en evenmin voor fatalisme (de mensenwereld is volgens hem “tegelijkertijd schitterend, erbarmelijk en geneeslijk”, p.20). Ernst hoopt op verandering en ziet daar (met Elisabeth Badinter: een ‘mutatie’ naar een nieuw soort mensen, pp.36, 41, 527) mogelijkheden voor en tekenen van. De mensenrechtenactivisten bewegen zich sinds 1955 (zwarthen) en 1968 (blanken) op het wereldtoneel, dank zij televisie en satellieten (p.41). Kortom, de eerste zin luidt niet zonder reden: “Dit boek is geschreven in de hoop dat er een toekomst is. Voor hoop op een menswaardige toekomst vormen de menselijke waardigheid en eeuwenoude principes van vrijheid, gelijkwaardigheid en onschendbaarheid de enig mogelijke grondslag”(p.17). Vandaar deze studie waaraan de schrijver sinds 1989 werkte: een ‘filosofie van de rechten van de mens’.

Uit het denkraam blijkt overduidelijk dat het Ernst om ethiek te doen is: aan het ethische komt het primaat toe. Het eerste ijkpunt voor menselijke keuze en gedrag wordt door het recht geleverd: oordelen naar recht; betrachten, eventueel aanbrengen, van gelijkheid. Het gaat om gelijkheid-in-rechten. En het culminatiepunt van de waaier (het denken) betreft de waarheid (het criterium) en de ethiek (het studievak bij uitstek, vgl. p.23). Vandaar dat de schrijver zich verwant voelt met theoloog Dietrich Bonhoeffer, die voor de Duitse theologie het Oude Testament en bijgevolg de Bergrede ontdekte. Deze koos Mattheüs 6,33 als rode draad van theologie en pastoraat (“Zoek eerst het koninkrijk van God en zijn gerechtigheid, dan krijg je dat alles (nl.voedsel en kleding) erbij”). Denk ook aan zijn gevleugeld woord: “Nur wer für die Juden schreit, darf gregorianisch singen”. Bonhoeffer hield het erop “dat de transcendentie van de bijbelse god van zedelijke aard is, dus niet bovenaards” (p.31). (Dan volgt een excurs over het feit dat Dooyeweerd ook pleitte voor trouw aan de ‘denkgemeenschap’ van Avondland en mensheid, en daarmee blijf gaf van zijn weigeren van een theologisch isolement).

De titel klopt: het gaat om wat men doét; om het effect van de reflectie op het gedrag (zoals ik pleitte voor een effectieve verzoeningsleer).

Het kan de aandachtige lezer niet ontgaan dat 'geloof' er goed van afkomt, in tegenstelling tot theologie en zeker tot 'religie'. Stern noemt de mensenwereld "in aanleg goed, aan waan ten prooi en voor rede vatbaar". Deze overtuiging heeft voor hem "de kracht van een geloof" (p.20). 'Geloof' is zijn vooronderstelling, in tegenstelling tot de theologie, waarmee deze uitgangspunten weinig te maken hebben (ib.). Ook elders vult hij 'geloven' op een seculiere manier in: vertrouwen, verbeeldingskracht, bonne foi, waarheid herkennen, het leven de moeite waard vinden (p.260v.). Hij zegt vertrouwen in de mens te hebben (en kiest voor Pelagius in diens conflict over de erfzonde met Augustinus; pp.110, 126, 411,461). De 'religie' is voor Stern bij uitstek een machtsmiddel (p.129) en evenals voor Barth en Boinhoeffer in haar typische dubbelhartigheid, bekeringsijver en rituele dwanghandelingen 'gestoord geloof' (p.260). Ernst sluit zijn eerste hoofdstuk over Nadenken af met een ijzersterke alinea:

"Geloof kan een allesverwoestende kracht zijn, erger nog dan liefde. Gelukkig worden geloofsuitingen - anders dan liefdebetoon - aan banden gelegd door de Rechten van de Mens. Hugo de Groot had dat begrepen toen hij schreef dat zelfs de Almachtige de fundamentele rechten niet teniet kan doen. Tegenwoordig weten we dat een al-machtige niet eens bestaat. Wat wel bestaat en heel wat beter is voor die fundamentele liefde, dat is de rechtvaardige liefde. Daarin geloof ik en daardoor treft het me als ik haar telkens en bij allerlei volken weer springlevend tegenkom: de onweerstaanbare macht der niet-gespeelde solidariteit tussen mensenkinderen" (p.94).

Ernst Stern noemt in zijn boek, meteen al in de Inleiding, de mensenrechten fundamenteel voor 'echte macht' onder mensen (geen pseudomacht! Dat is macht gefundeerd op de wet van de wildernis; p.17). Even verder in de Inleiding: "Basis voor de toekomst zijn de rechten van de mens. Op die nieuwe basis is een minder gevaarlijke cultuur dan de traditionele zich aan het ontwikkelen. Dat men het zo kan zien en de beschikbare kritiek op de huidige en de beschikbare informatie over de nieuwe cultuur op basis van de Rechten van de Mens ordenen kan tot een logisch samenhangende visie, dat is de hypothese van dit boek" (p.33). Het wordt spannend als je bedenkt dat Stern zich met de mensenrechten verzet tegen het zgn.cultuurrelativisme (p.515) en tegelijk een zwaar accent legt op het niet-westers karakter van de geformuleerde mensenrechten (pp.17,137, 236, noot 309). Met Sterns bezwaar tegen een goedkope, apolitieke interreligieuze vredesviering ben ik het zeker eens (vgl.p.268).

Een positieve waardering van globalisering ofwel universalisering?
En hoe zit het met de 'botsende beschavingen' van Samuel Huntington?
Maar dan begin ik al aan de discussie...

Eventuele discussiepunten

T.a.v.de referenties aan René Girard. Ik noemde al de 40 à 50 maal dat Ernst Girard aanhaalt. Zijn visie op religie en geweld, met name op het zondebokmechanisme ook in onze cultuur, wordt helder uiteengezet in hoofdstuk VI (de pp.282-286). Herhaaldelijk haalt Stern met instemming Girards cultuur- en religietheorie aan: geweld is de prikkel tot cultuur en onmiskenbaar gekoppeld aan religie in de zin van godsdienst, goden-dienst. Is dat de reden van de gewelddadige boekomslagen van de twee delen? Het lijkt mij dat Stern verder gaat dan Girard - de eerstgenoemde zet ook een strategie uit (de mensenrechten!) om het geweld te doorbreken. Hij is ook meer betrokken bij de 'gelijktijdige' dissonanties dan bij een historische wortel (vgl.p.20). Hij gaat met Girard later in discussie over het soort gelijkheid waarnaar we moeten streven: Girard begaat z.i. een schoonheidsfout door ongelijkheid zonder meer te bejubelen (p.268). In verband met geweld en geweldloosheid is het opmerkelijk hoe negatief Stern oordeelt over de gewapende opstand in het Warschause getto van 1942 en de vorming van de staat Israel in 1948: daar wordt een eeuwenoude joodse geweldloze traditie doorbroken!

Over de theologische kwesties die opgerakeld worden valt nog veelvuldig te discussiëren. Allereerst over de kwestie van het beroep op bijbelteksten. Ik heb de indruk dat Ernst al zijn best doet om zijn (voor een kerkelijk buitenstaander opvallend frequente) bijbelberoep als een 'toevalligheid' te presenteren: het gaat om oude wijsheid die 'onder meer' ligt opgetast in Oud en Nieuw Testament. Hij is inderdaad zo vrij om ook andere (oude en nieuwe) bronnen te citeren; en tegelijk in zijn bijbelberoep te selecteren (vgl.p.21 en de noot op p.90). Ik vraag me af of het gebruik van Paulusteksten in de Inleiding een kritische analyse kan doorstaan (Op p.17 staat een motto over het fundament dat er ligt; Paulus bedoelde met dit fundament in I Korintiërs 3,11 'Jezus Christus'! In Romeinen 3,22 en 10,12 (p.41) slaat het 'onderscheid' dat ontkend wordt op de twee groepen binnen de Jezusvolgelingen, joden en Grieken (heidenen)). Specifieke theologische kwesties komen ook aan de orde. In de Inleiding al die van onze godsbeelden (God met een hoofdletter of met kleine letter, p.36), waarbij later kwesties als persoon of kracht, almachtig of onmachtig-om-in-te-grijpen, wat betekent 'god is liefde?', concurrentie god/mens, enz. bijkomen (pp.110,266,296 e.v.,307 en 481). Uiteraard speelt ook de kwestie van de verzoening, wel of niet door een door de vader gewilde kruisdood. Ik ga zelf met Ernst mee (hij schreef daarover al in 1961) als hij niets moet weten van een god die mensenoffers wil; en als hij ons in het verzoenen, zowel met god als met de medemensen, een onmisbare rol laat spelen (geen goedkope verzoening, evenmin als een 'billige Gnade'). Ernst gaat m.i. wat snel door de bocht als hij tussenmenselijk verzoeningswerk en een liturgische viering als alternatief ziet (p.241). Wellicht heeft hij weer gelijk als hij de 'onvoorwaardelijke vergeving' bij A.Lascaris afwijst (p.265).

Wellicht zijn er ook meer filosofische vragen te stellen. Ik kwam daarop bij lezing van p.27. Ernst stelt de vraag: "Zijn er misschien méér juiste rangschikkingen dan één? Dat lijkt me ondenkbaar, zolang ik vasthoud aan de logica van Aristoteles en

Reeves". Hij stelt niet dat zijn rangschikking de juiste is, maar wel dat er maar één juiste is. Ik zou Ernst willen vragen hoe draagkrachtig de Verlichting en de logica van de Rede is - vooral nu hij 2 alinea's later zegt: "De werkelijkheid is niet logisch". We zouden eens moeten doorpraten over de postmoderne correcties op een al te zelfverzekerde rationele wetenschap. Misschien levert dan ook de centrale notie in de huidige, in elk geval Franse, filosofie van een wezenlijke differentie/ongelijkheid gespreksstof te over op.

Stof genoeg, dunkt me, voor het moment.

Herman Wiersinga